

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Микола БОРОВИК*

Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро Рибін: портрет анархіста

У статті на основі раніше невідомих архівних документів висвітлюється життєвий шлях і суспільно-політична діяльність секретаря вищого політичного органу махновського руху в 1920 р. Петра Рибіна.

Ключові слова: Петро Рибін, анархізм, архівно-кримінальна справа, органи державної безпеки.

Постать Петра Антоновича Рибіна становить для нас науковий інтерес, адже він — характерний представник покоління революціонерів-романтиків, яких чимало виявилось серед анархістів. Застосування біографічного підходу дозволяє, за влучним формулюванням Пола Аврича,

«влонити аромат цього руху через життя окремих його учасників»¹.

* Боровик Микола Андрійович — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

¹ Avrich P. Anarchist Portraits. – Princeton, 1988 – P. 12.

П. Рибін належав до числа тих напівпролетарів-напівінтелігентів, які самовіддано поринули в революцію з мріями «допомогти трудящому класу Росії». Доволі швидко більшість із них будуть відтерті від лідерства в революції безпринципними кар'єристами, а, з часом, узагалі опиняться на маргінесі політичного життя, у повному забутті. П. Рибіну, утім, не судилося дожити до такого фіналу. Короткий епізод участі в махновському русі, який зрештою коштував йому життя, водночас залишив його ім'я в історії. Щоправда, про секретаря вищого керівного органу махновського руху — Ради революційних повстанців України (махновців) — дослідникам було відомо небагато. Стисла біографічна довідка в опублікованій у 1923 р. «Історії махновського руху» Петра Аршинова донині залишається найбільш повним життєписом П. Рибіна². Брак документальних джерел не дозволяв історикам реконструювати основні факти його біографії. Нестача інформації породжувала домисли. З'явилися, зокрема, твердження про службу П. Рибіна у ЧК, його членство в РКП(б) тощо³.

Джерельну основу цієї розвідки становлять матеріали архівно-кримінальної справи П. Рибіна, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Справу було розпочато управлінням особливих відділів Південного і Південно-Західного фронтів 26 січня 1921 р. (дата вказана нерозбірливо, реконструюється за іншими документами — М. Б.), у день арешту П. Рибіна, і завершено 24 лютого того ж року. Окрім протоколів допитів обвинуваченого, показань свідків та інших матеріалів, справа містить також особисте листування фігуранта. Такого роду документи надають нам рідкісну можливість доторкнутися до внутрішнього світу безпосередніх учасників революційних подій.

Переважна більшість кореспонденції, збереженої у справі, — це листи Петра Рибіна до Павлини Даниліної, в яку він був закоханий, і яка видала його чекістам. Усі вони відносяться

² Аршинов П. История махновского движения. – Берлин, 1923. – С. 214–215.

³ Див.: Рыбин Пётр [Електронний ресурс]: http://www.hrono.ru/biograf/bio_r/rybin_p.html

до періоду з 9 липня до 28 жовтня 1920 р. та не лише містять важливу інформацію щодо подієвої канви, але й дозволяють нам відчутти емоційне тло, на якому ухвалювалися рішення, що зрештою приведуть П. Рибіна до розстрільної камери ЧК.

Ранні періоди біографії П. Рибіна, які мало цікавили слідчих, задокументовано у справі гірше. Та деяку інформацію ми отримати все ж можемо. З анкети обвинувачуваного, зокрема, дізнаємося, що Петро Антонович Рибін народився 1885 р. у м. Єлець Орловської губернії в робітничій родині. На батьківщині він закінчив парафіяльне, а потім і ремісниче училища. За свідченням його друга, інженера Василя Із'юрова, також заарештованого за цією справою, П. Рибін навчався в еміграції, в Америці.

Відзначимо, що хоча П. Рибін і вбачав своє покликання у просвітництві народних мас, займався культурною роботою в махновській армії, редагував газету й узагалі вважався в анархістському середовищі інтелектуалом, але російською мовою він писав із грубими граматичними помилками. Приклад П. Рибіна, на перший погляд парадоксальний, загалом характерний для анархістів. Із різних причин цей рух завжди відчував брак інтелектуальних кадрів, а з початком Лютневої революції анархістське середовище дедалі більше примітивізувалося. На зміну кабінетним теоретикам і романтичним мрійникам приходили «люди дії».

Політична кар'єра П. Рибіна розпочалася в роки революції 1905–1907 рр., розвиваючись традиційно як для тогочасної Росії — він швидко опинився на лаві підсудних. Подробиці тієї справи невідомі. Із показань П. Рибіна у ЧК знаємо лише, що він

«при царизмі в 1906 р. був засуджений як політичний»⁴.

Якого роду політичною діяльністю він займався, де працював, до якої політичної течії належав — ми не знаємо. Відомо лише, що тоді він ще не був анархістом:

«Уважаю себе анархо-синдикалістом (анархістом) з 1908 р.»⁵.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 78.

⁵ Там само, арк. 78 зв.

Прилучення П. Рибіна до анархізму відбулося вже в еміграції — у США, де він опинився невдовзі після винесення вироку:

«Будучи переслідуваним в Росії як політичний, я в 1907 р. емігрував за кордон, де перебував до березня місяця 1917 р.»⁶.

Зважаючи на маршрут, яким він дістався Сполучених Штатів (через місто Ном на Алясці), цілком можна припустити, що еміграції передувала втеча з місць ув'язнення (чи заслання) у Сибіру, однак документальних підтверджень цієї версії ми не маємо.

Про перебування П. Рибіна в Америці відомо небагато. За свідченням В. Із'юрова, з яким він познайомився у Сіетлі, П. Рибін до 1912 р. мешкав у цьому місті, навчався, брав участь у громадському житті російської еміграції.

«У 1912 р. ми з ним посварилися, — згадував В. Із'юров, — головним чином на ідейному ґрунті, оскільки я тепер чудово пам'ятаю великі суперечки з ним щодо організації російської бібліотеки»⁷.

Цілком можливо, що вже в той час він співпрацював із Союзом російських робітників у США і Канаді — анархістською профспілкою, однією з важливих форм діяльності якої була організація бібліотек для емігрантів із Росії. Відомо, що П. Рибін, який із 1914 р. проживав в Америці під прізвиськом Зонова, брав активну участь у роботі цієї організації. Існують дані про те, що він був одним із лідерів відділення союзу в Пітсбургу, членом редакції анархо-синдикалістської газети «Східна зоря»⁸.

Союз російських робітників у США і Канаді було засновано 1908 р. у Нью-Йорку емігрантами з Росії, переважно учасниками революції 1905–1907 рр. До середини 1910-х рр. число членів цієї організації досягало, за різними оцінками, 5–10 тис. осіб. Із моменту створення її ідеологи сповідували здебільшого політичну філософію анархо-комунізму. Однак у 1912 р. було задек-

⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 78 зв.

⁷ Там само, арк. 89 зв.

⁸ Гонения на анархизм в советской России. — Берлин, 1922. — С. 30; Рыбин Пётр [Електронний ресурс]: <http://www.makhno.ru/>

ларовано перехід на платформу анархо-синдикалізму. Із 1914 р. на відповідні позиції перейшов також центральний друкований орган союзу — газета «Голос праці», до складу редакції якої в той час входив Всеволод Волін (Ейхенбаум) — ще один відомий учасник махновського руху⁹.

Ідеологія анархо-синдикалізму ґрунтувалася на ідеї використання робітничих профспілок (синдикатів) як знаряддя зламу експлуататорської капіталістичної системи. Синдикати при цьому розглядалися не лише як інструмент руйнування, але як базова ланка соціальної організації, що має прийти на зміну капіталізму. Щодо того, на яких принципах будуватиметься нове суспільство, серед анархо-синдикалістів існували різні підходи. Частина з них сподівалася на реалізацію анархо-комуністичних принципів, інші передбачали перехід засобів виробництва в колективну власність робітничих колективів і збереження в економічних відносинах принципу еквівалентного обміну.

Ми не знаємо, до якої з цих течій належав П. Рибін і чи змінювалися його погляди з часом (варто при цьому відзначити, що він жодного разу не назвав себе анархо-комуністом), однак відомо, що прихильність ідеї робітничої організації він зберіг назавжди. Із поверненням до Росії колишній емігрант цілком присвятив себе профспілковій роботі, а його анархо-синдикалістські погляди значною мірою формуватимуть позитивне ставлення до більшовицького перевороту й радянської влади. Багато (якщо не більшість) анархо-синдикалістів із величезними сподіваннями поставляться до проголошеної лєнінцями пролетарської революції і розглядатимуть, принаймні якийсь час, декларовану більшовиками державу «диктатури пролетаріату» як перший крок до реалізації своїх власних ідеалів.

У середовищі російської революційної еміграції звістки про події в Росії викликали настрої, близькі до ейфорії. Переважна більшість революціонерів-емігрантів намагалася якомога швидше повернутися на Батьківщину. Уже в березні 1917 р. П. Рибін

залишив Америку і через Японію дістався Росії. Зупинився він у Катеринославі, улаштувавшись працювати на Брянський завод. Чому він обрав саме це місто — достеменно невідомо. Цілком можливо, що просто повернувся на колишнє місце роботи. Можливо також, що він керувався при цьому певними політичними міркуваннями. Донецький басейн із його новітніми підприємствами-гігантами, побудованими західними фірмами й оснащеними передовим іноземним обладнанням, для синдикаліста на кшталт П. Рибіна цілком міг виглядати як найбільш перспективний осередок індустріалізму, прообраз майбутнього суспільства-фабрики. Очевидно не випадково, що не тільки П. Рибін, але й чимало інших анархо-синдикалістів, реемігрантів із США, осіли з початком революції в Донбасі.

Характерно також, що сам П. Рибін на допиті у ЧК назвав себе патріотом Донецького басейну, мотивуючи цим свою активну участь в опорі денікінському наступу. Цілком очевидно, що подібного роду патріотизм мав не культурно-національні чи територіальні, а політико-ідеологічні підстави. П. Рибін поєднував свій «донбаський патріотизм» із прагненнями «рятувати становище російського трудового народу»¹⁰.

Відзначимо також, що він жодним чином не виявляв свого ставлення до «українського питання». Для П. Рибіна, як і для переважної більшості анархістів, зосереджених на соціально-класовій проблематиці, ігнорування національних відмінностей видавалося цілком природним. Це не мало нічого спільного з декларативним інтернаціоналізмом багатьох більшовицьких вождів, за яким крилася прихована, а то й відверта зневага до «відсталіх» селянських народів.

Характерно, що перше знайомство П. Рибіна із «сільською Україною» викликало в нього щире здивування і з часом навіть захоплення, але аж ніяк не зневагу чи відразу.

«Третій день перебуваю в загоні Махна, — писав він у листі до П. Даниліної. — Життя махновців вирує і нагадує “Російську вольницю і Запорозьку Січ” (у тексті “Сеть” — М. Б.). Багато є цікавого і привабливого у житті [...]. Багато й

⁹ Див.: Периодические издания анархистов в России и в эмиграции. 1900–1916 [Електронний ресурс]: http://socialist.memo.ru/books/biblio/periodika_do_1917.htm

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 19.

дуже багато є цікавого у загонах Махна, а головне — є цікаві типи махновців і їхня ухарська відвага»¹¹.

Водночас махновщина була для П. Рибіна феноменом насамперед соціально-класовим, хоча й не позбавленим певного національного забарвлення. Поняття «Січ» у цьому сенсі найбільш пасувало. Відзначимо, що після повернення від Н. Махна він називатиме його військо «махновською Січчю»¹².

Політична кар'єра П. Рибіна в Україні починалася стрімко. Простонародне походження, солідний стаж революціонера в поєднанні з організаторськими здібностями та набутим у роки еміграції досвідом створювали для цього непогані передумови. Він представляв робітників Брянського заводу в Катеринославській міській раді робітничих депутатів, у серпні 1917 р. делегатські збори Спілки металістів обрали його до складу міського правління (крім П. Рибіна туди потрапили ще один анархо-синдикаліст, а також дев'ятеро більшовиків і чотири меншовики)¹³.

Піком його профспілкової кар'єри стала участь у Всеукраїнській конференції металістів, що відбувалася у грудні 1917 р. у Харкові. П. Аршинов повідомляє, що представницьке зібрання ухвалило розроблену П. Рибіним схему об'єднання промисловості та відновлення транспорту. Після цього, за пропозицією більшовиків, він залишився працювати у Харкові — був членом обласного бюро спілки металістів та працював товаришем (заступником) голови Ради народного господарства радянської України¹⁴.

П. Рибін не відмовився від анархо-синдикалістських поглядів, співпрацював з анархістськими групами. Відомо, що він увійшов до складу Бюро анархістів Донецького басейну, обраного 1 лютого 1918 р. на конференції анархістів Донбасу в Ка-

¹¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 54.

¹² Там само, арк. 80.

¹³ Жуковский И. Подготовка Октября в Екатеринославе // Летопись революции. – 1926. – № 1. – С. 39.

¹⁴ Аршинов П. История махновского движения. – С. 214; ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 78 зв.

теринославі. Тут він контактував із багатьма майбутніми учасниками махновського руху — М. Черняком (засновник першої контррозвідки в армії Н. Махна), І. Кабасем (Тарасюком; у 1919 р. — секретар союзу анархістів Гуляйпілья — організації, що об'єднала всіх провідних діячів-махновців). Тоді ж, імовірно, відбулося знайомство П. Рибіна з П. Аршиновим, який редагував друкований орган анархістського об'єднання Донбасу — газету «Голос анархіста»¹⁵. Цілком можливо, що протекція когось із цих людей у майбутньому полегшила входження його до складу махновської еліти.

Важливі зміни у житті П. Рибіна принесла весна 1918 р. Наступ німецьких та австро-угорських військ змусив більшовиків та їхніх союзників евакуюватися з України. У березні 1918 р. П. Рибін опинився в Таганрозі, куди здебільшого пролягав шлях утікачів. Радянські державні установи після евакуації було розформовано. Профспілки мали можливість легальної діяльності. Відтак П. Рибін зміг повернутися до Харкова:

«При наступі німців евакуювався в Таганрог разом з обласним бюро металістів, — говорив він на допиті у ЧК. — У липні того ж (1918-го. — М. Б.) року разом із вищеназваним бюро повернувся до Харкова, з того часу до жовтня 1920 р. роз'їжджав Півднем Росії у справах організації й інструктування союзів металістів»¹⁶.

У той період у біографії П. Рибіна траплялися й цілком героїчні події. На допиті він, приміром, стверджував, що літом 1919 р. загітував і організував для відсічі денікінському наступу 20 тис. робітників, з якими вирушив на фронт. Щоправда, воювати П. Рибіну довелося недовго, адже через два дні він зазнав поранення та був змушений повернутися до Харкова, де й зустрів прихід білих військ¹⁷. За його свідченнями, під час денікін-

¹⁵ Avrich P. The Russian anarchists... – Р. 173; Приднепровский край (Екатеринослав). – 1918. – 6 (19) февраля; Горелик А., Комов А., Волин В. Гонения на анархизм... – С. 39, 51–52.

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 79.

¹⁷ Там само, арк. 76 зв.

щини він керував кількома страйками металістів (тоді П. Рибін був членом крайового бюро Союзу робітників-металістів Півдня Росії).

Із поверненням радянської влади П. Рибін дедалі глибше занурюється в бюрократичну рутину. Змінивши впродовж року кілька посад у різних установах (судячи з його особистих документів, долучених до кримінальної справи), у 1920 р. він працював інструктором обласного союзу робітничих споживчих товариств Донецького басейну, інструктором Південного бюро ЦК Всеросійського союзу робітників і службовців хімічної промисловості, відповідальним співробітником відділу організації виробництва ЦК Всеросійського союзу робітників-металістів, інструктором Південного бюро Всеросійської центральної ради професійних спілок.

«Я хочу жити, працювати для людей, я прагнув робити людям добро, а тепер — тепер що я роблю?.. — писав П. Рибін у листі до П. Даниліної 22 вересня 1920 р. — Навколо бруд, гидота і це все топче хороше і прекрасне у житті. Потрібно працювати! Потрібно рятувати становище російського трудового народу, а я — я сиджу й нічого не роблю»¹⁸.

У той час, очевидно, відбувалася переоцінка П. Рибіним політичних позицій. Ще навесні 1918 р. він відійшов від анархістів. Бешкети та грабунки з боку анархістських загонів, котрі формувалися для протидії німецько-австро-угорським військам, очевидна нездатність анархістів запропонувати реальну альтернативу більшовизму підштовхнули багатьох прихильників анархістської ідеї до підтримки радянської влади. Відтоді П. Рибін не підтримував зв'язків із жодною анархістською групою:

«До цього часу (до жовтня 1920 р. — М. Б.) я у жодній партії формально не перебував», —

заявляв він під час допиту. Проте, розчарувавшись в анархістах, П. Рибін зберігав вірність анархістським переконанням. Комуніст Яків Плугін, свідок у справі, згадував:

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 19.

«Із Рибіним познайомився в 1919 р. на Донецько-Юр'ївському заводі при виконанні службових обов'язків. Тоді я вів із ним неодноразові суперечки політичного характеру, причому Рибін захищав точку зору анархістів»¹⁹.

Із часом він по-іншому почне дивитися на свою співпрацю з більшовицьким режимом. З погляду синдикаліста, одержавлення профспілок перетворювало участь у подібного роду організаціях на фарс. П. Аршинов, очевидно, передаючи більш пізні оцінки самого П. Рибіна, разом з яким він працював у махновській армії восени 1920 р., писав:

«Улітку 1920 р. він доходить висновку, що працювати з більшовиками абсолютно неможливо, оскільки більшовизм весь свій фронт повернув проти робітників і селян [...]. Він дійшов висновку про неможливість чесно служити робітничому класу в умовах комуністичної диктатури»²⁰.

Проте навряд чи тодішнє сприйняття ситуації П. Рибіним дійсно було настільки визначеним. Судячи з його листування, він перебував радше в пошуку свого місця у житті. У серпні 1920 р. волів податися до Н. Махна:

«Моя мета зникнути назавжди і піти до загону. Якщо це цілком не буде моїм переконанням суперечити»²¹.

Згодом, на початку вересня 1920 р., він писав про рішення йти на фронт²², але водночас називав свою роботу в тилу, яку він має при цьому залишити, дорогою для себе²³. Мабуть, найкраще тодішні настрої П. Рибіна відбивають слова з його листів:

«Усе життя хитається і не має певних підвалин»²⁴.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 72 зв.

²⁰ Аршинов П. История махновского движения. — С. 214.

²¹ Лист П. Рибіна до П. Даниліної, 11 серпня 1920 р. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 1.

²² Лист П. Даниліної до П. Рибіна, 4 вересня 1920 р. // Там само, арк. 42.

²³ Там само, арк. 33.

²⁴ Там само, арк. 47.

Значною мірою до подібних настроїв спричинилася депресія, яку П. Рибін переживав через розрив із П. Даниліною. Вони познайомилися в Таганрозі в березні 1918 р. Відтоді П. Рибін усіляко опікав П. Даниліну, яка фактично перебувала в нього на утриманні:

«Впродовж двох років я тебе кохав, я тебе лелівав і турбувався про тебе як про сестру. Але ти впродовж двох років старалася тільки завдати мені неприємностей і ненавиділа всі надані мною послуги, продовжуючи дивитися на мене як на людину, з якої можна витиснути»²⁵.

Зрештою П. Даниліна відмовилася приймати допомогу П. Рибіна, мотивуючи це своїм небажанням бути «радянською баришнею»²⁶. Він болісно сприйняв її намагання розірвати стосунки, «бомбардував» листами, погрожував убити її й себе (і навіть тричі намагався задушити П. Даниліну). Тодішній емоційний стан П. Рибіна добре характеризують слова сестри Павлини Даниліної — Марії, сказані на допиті у ЧК:

«Подєйкували, що Рибін у божевільні, говорили також, що він поїхав до Махна»²⁷.

²⁵ Лист П. Даниліної до П. Рибіна, 4 вересня 1920 р. // ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 14–15.

²⁶ «Радянськими баришнями» називали молодих жінок, здебільшого вихідців з «освічених класів», котрі працювали в радянських адміністративних установах, виконуючи переважно технічну конторську роботу. Дуже часто потрапляння до таких установ вимагало протекції з боку «відповідальних працівників». Громадська думка пов'язувала таку протекцію з необхідністю надавати послуги сексуального характеру подібного роду покровителям. П. Даниліна, 1900 р.н., випускниця гімназії і студентка Харківської консерваторії, також, очевидно не без протекції П. Рибіна, у 1920 р. влаштувалася на службу в установу з характерною для тодішньої радянської «новоязу» назвою Чусоснабарм. Відзначимо, що П. Рибін цілком безкорисливо допомагав також сестрі П. Даниліної — Марії. Він навіть допоміг улаштувати їй особисте життя, познайомивши з партійним функціонером Плугінім, за якого вона вийшла заміж. Згодом Марія Даниліна охоче даватиме свідчення проти П. Рибіна. «Я не очікував від неї такої зради», — заявить на допиті П. Рибін, пригнічений поведінкою сестер Даниліних.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 71.

Правдивою виявилася друга версія. Причому, ініціатива такої поїздки цього разу проявилася з найнесподіванішої сторони. Наприкінці літа — на початку осені 1920 р. становище радянської влади в Україні ускладнилося. Польські й петлюрівські війська успішно розвивали наступ і на 24 вересня вийшли до Проскурова та Старокостянтинова²⁸. 28 вересня армія П. Врангеля зайняла Маріуполь і Волноваху, опинившись буквально за крок від прориву на Дон²⁹. Тил Червоної армії у цей час роз'їдали дії численних повстанських загонів, які користувалися підтримкою значної частини селянства, виснаженого продрозкладкою та іншими «принадами» комуністичного правління. Шукаючи виходу, більшовики вирішили укласти угоду з махновцями.

Із радянського боку зондаж щодо можливого порозуміння з Н. Махном розпочався ще у червні 1920 р.³⁰ У вересні ситуація загострилася настільки, що більшовицьке керівництво вирішило перейти до активніших дій. У цей час у махновському таборі також відбувалися напружені дискусії щодо примирення з червоними, і більшовики намагалися використати будь-які можливості для того, щоби підштовхнути махновців до союзу. Так, за версією анархістів, «у контакті з радянським урядом» діяли провідні діячі анархістської конфедерації «Набат» Ян Алий (Яків Суховольський), Йосип Готман та Іван Саф'ян, коли у середині вересня 1920 р. вирушили до Н. Махна, маючи на меті переконати його виступити спільно з Червоною армією проти П. Врангеля, однак у дорозі вони зникли безвісти³¹. Роль своєрідного «агента впливу» радянське керівництво, очевидно, готувало і П. Рибіну.

²⁸ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. – Москва, 2001. – С. 96.

²⁹ Савченко В.А. Махно. – К., 2008. – С. 291.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 315, арк. 30, 32–32 зв.

³¹ Горелик А., Комов А., Волин В. Преследования анархистов в Советской России. – Берлин, 1922. – С. 29, 33–34.

Відзначимо, що П. Аршинов писав про від'їзд П. Рибіна до махновської армії як про його цілком самостійне рішення, викликане розчаруванням у більшовизмі. Із відомих нам сьогодні документів видно, що обставини цієї справи були дещо іншими. Під час допиту в ЧК П. Рибін заявив:

«Манцеву, Яковлеву³² і багатьом іншим було відомо про мій від'їзд до Махна»³³.

Серед «багатьох інших» був і В. Із'юров, який на допиті повідомив:

«При від'їзді він показав мені документи й обмундировки, одержані від радянської влади, і говорив так переконано про можливість злиття Махна з радянськими військами, причому в такій формі, що я абсолютно переконаний, що він поїхав від радянської влади»³⁴.

Відзначимо, що пропозицію виїхати до Н. Махна П. Рибін отримав до початку переговорів між радянською владою й махновцями. Відомо, що Віктор Білаш від імені Ради революційних повстанців України (махновців) (РРПУ(м)) телефоном звернувся до В. Манцева з відповідною пропозицією 27 вересня 1920 р., а П. Рибін ще за п'ять днів до цього в одному з листів до П. Даниліної писав про таємничий «політичний момент», якого можна буде торкнутися лише при особистій зустрічі³⁵, підтвердивши пізніше на допиті, що йшлося про його поїздку до Н. Махна. Привертає увагу також інший лист:

«Хочеться жити, хочеться робити для суспільства хороше й корисне, але немає сил, немає енергії, — писав П. Рибін П. Даниліній. — Хочеться встановити рівновагу і взятися за справу, яку пропонують. Але немає сил, немає надії, що я виконаю справно ту справу, яку мені дають і довіряють»³⁶.

³² Василь Манцев на той час — начальник Центрального управління надзвичайних комісій в Україні та начальник особливого відділу Південного фронту; Яків Яковлев (Епштейн) — член політбюро ЦК КП(б)У, очолював радянську делегацію на переговорах із Н. Махном.

³³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 77.

³⁴ Там само, арк. 90.

³⁵ Там само, арк. 51.

³⁶ Там само, арк. 47.

Лист не датовано, однак, судячи зі змісту та деяких зовнішніх ознак, можна зробити висновок, що написаний він був між 28 вересня і 8 жовтня, тобто ще до поїздки П. Рибіна в армію Н. Махна.

Навряд чи його вербували відкрито. Швидше за все, П. Рибіна намагалися переконати у важливості для революції «злиття Н. Махна з радянськими військами» (після повернення до Харкова в розмові з В. Із'юровим П. Рибін нарікав, що «не виконав своєї задачі у Махна — не злив його з радянськими військами»³⁷), пропонували попрацювати над підняттям революційної свідомості махновців, покладаючись на його прорадянські настрої. При цьому П. Рибін, очевидно, давав зобов'язання тримати ці розмови у секреті. Зокрема, у серпні він писав про наміри «піти до загону» цілком відкрито, натомість у вересні обмежувався лише туманними натяками. Цим можна пояснити й небагатослівність П. Рибіна щодо обставин свого від'їзду до Н. Махна, і повну відсутність інтересу до цього з боку слідчих. На допитах і обвинувачуваного, і свідків, і слідчих не цікавили обставини перебування П. Рибіна в таборі махновців.

Окрім офіційних допитів, П. Рибін, очевидно, мав розмови, в яких він міг бути і більш відвертим. У справі збереглася записка від нього до Миколи Добродицького, одного з чільних співробітників ЧК в Україні. У ній ідеться про «загальну розмову» П. Рибіна з М. Добродицьким (у справі не задокументовану), яка відбулася 5 лютого 1921 р., і міститься прохання про ще одну зустріч, у ході якої П. Рибін брався

«дати остаточні пояснення, щоби тим прискорити справу і дати зрозуміти про об'єктивні умови, що склалися»³⁸.

Якщо така зустріч і відбулася, то, маючи на увазі результати слідства, пояснення П. Рибіна чекістів вочевидь не задовольнили.

Судячи з цитованого вище листа П. Даниліній, до пропозицій попрацювати в армії Н. Махна П. Рибін відразу поставився

³⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 90.

³⁸ Там само, арк. 92.

без ентузіазму. Додамо, що в тому ж листі, у котрому він писав про «справу, яку доручають», також йшлося про наміри їхати до Маріуполя в особистих справах, від яких довелося відмовитися лише через захоплення міста білими. Зрештою, однак, він погодився. 5 жовтня 1920 р. у Південному бюро ВЦРПС П. Рибін одержав своєрідне відрядження до Н. Махна. Це був мандат, яким він направлявся

«по містах України для інструктування й налагоджування зв'язку з профспілковими організаціями України»³⁹.

11 жовтня, у день підписання офіційної радянсько-махновської угоди, П. Рибін прибув до м. Ізюм Харківської губернії, де з 8 до 13 жовтня стояли війська «батьки», і відразу «приєднався до загону Махна»⁴⁰. Водночас перші повідомлення П. Рибіна з махновського табору за тоном — це нотатки, хоча й зацікавленого, але стороннього спостерігача. Минуло менше тижня й «загони Махна» у записках П. Рибіна перетворилися на «нашу армію»:

«Сьогодні (15 жовтня — М. Б.) наша армія рушила на фронт. Усе це нагадує велике пересування народів. Кіннота мчить, тачанки з кулеметами і солдатами несуться, запряжені трійками-четвірками. Навколо веселий шум і звуки гармоніки»⁴¹.

Після затхлої атмосфери напівстоличного Харкова в махновському таборі П. Рибін уперше за багато місяців відчув дух свободи, почувався по-справжньому потрібним.

«Серед махновців панує невігластво, темрява, що доходить до звірства. Я вирішив присвятити себе культурній роботі та приступив до видання газети», —

писав він з м. Ізюм 15 жовтня. За свідченням анархіста Ісака Тепера, який у числі 100 інших анархістів у той час також прибув до махновського війська, переважна більшість їх увійшла до культурно-просвітницького відділу повстанської армії, обрав-

³⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 68.

⁴⁰ Там само, арк. 53–54.

⁴¹ Там само, арк. 55.

ши для координації своєї роботи керівну трійку у складі П. Аршинова (голова), П. Рибіна й І. Тепера. В. Білаш також згадував, щоправда, помилившись при цьому з датою, що на момент прибуття П. Рибіна П. Аршинов уже був у складі армії та керував культвідділом⁴². Однак сам П. Рибін на допитах у ЧК стверджував, що саме він спочатку очолював культвідділ⁴³. Цілком можливо, що відразу після приїзду він дійсно керував справою махновської пропаганди, тоді як і І. Тепер, і В. Білаш згадували більш пізній розподіл сфер діяльності. Відомо, що, згідно з протоколом засідання РРПУ(м) від 11 листопада 1920 р., П. Аршинова призначили завідуючим культурно-просвітницьким відділом саме з цього дня. На тому ж засіданні П. Рибін став секретарем ради замість Дмитра Попова, котрого у складі махновського представництва відрядили до Харкова⁴⁴.

Як бачимо, кар'єра П. Рибіна в армії Н. Махна розвивалася дуже стрімко. Причин тому було декілька. Насамперед, махновське керівництво, хоча й ставилося, за словами самого П. Рибіна, «з великою пересторогою до всіх новоприбулих працівників», однак було дуже зацікавлене в якнайширшому залученні до співпраці політично підготовлених і освічених людей з анархістськими поглядами. Н. Махно взагалі вважав брак «культурних працівників» основною перепорою для політичного успіху свого руху.

Укладаючи угоду з радянським урядом, махновці обумовили свій перехід на бік більшовицької влади негайним звільненням із тюрем усіх махновців та анархістів, повною свободою агітації й пропаганди своїх ідей, а також можливістю брати участь у виборах делегатів на Всеукраїнський з'їзд рад⁴⁵. Вони

⁴² Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 482.

⁴³ Попередній завідуючий відділом — Авраам Буданов — ще 29 вересня був призначений до складу махновської дипломатичної місії і виїхав у Харків. Цілком можливо, що формально він залишався завідуючим культвідділом, а П. Рибін спочатку лише заміщав А. Буданова на цій посаді.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 331, арк. 75.

⁴⁵ Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. — С. 458.

також вимагали надання автономії махновському району, оформивши цю вимогу у «четвертому пункті» політичної угоди з більшовицьким урядом. Ухвалення цього пункту було відкладене і переговори про його прийняття становили надалі основний напрям діяльності махновської дипломатії. Один із повстанських командирів — Григорій Савонов — згадував, що Н. Махно, мотивуючи подібні вимоги, заявляв:

«У нас немає політичних сил для того, щоб охопити цілу Україну»⁴⁶.

Він також висловлював сподівання в майбутньому виправити ситуацію:

«Більшовиків також було мало, але вони зуміли завоювати, так само й ми зуміємо завоювати»⁴⁷.

Для П. Рибіна розв'язання цієї проблеми стало одним з основних завдань, на яких він зосередив свої зусилля. Із початку листопада 1920 р. він поєднував роботу в РРПУ(м) із викладанням на створених ним у Гуляйполі курсах пропаганди. Для їх організації рада відпустила необхідні кошти, виділила найбільш здібних командирів і повстанців (усього близько 170 осіб). Вони повинні були задовольнити зростаючі потреби махновського руху у пропагандистських кадрах⁴⁸.

Не останню роль у «кар'єрному злеті» П. Рибіна, очевидно, відіграли уявлення про нього, як про важливу персону, що має надійні зв'язки в радянських верхах, які махновське керівництво сподівалося використати у власних інтересах. До компетенції секретаря реввійськради, окрім армійської канцелярії, традиційно належали також зовнішні зносини.

«Про свою роботу в Махна, — згадував на допиті В. Із'юров, — Рибін говорив, що завідував культурно-просвітницьким відділом, а також був чимось на кшталт комісара іно-

земних справ, тобто вів переговори з Раковським, Фрунзе і т.д.»⁴⁹.

Імовірно, П. Рибін мав значно перебільшене уявлення про власну впливовість. Після повернення до Харкова він, у розмові з В. Із'юровим про причини нового розриву між радянською владою і Н. Махном, нарікав, що у вирішальний момент не зміг зв'язатися телефоном ані з Х. Раковським, ані з М. Фрунзе. Він говорив про свої наміри за першої ж можливості поговорити з ними про цей інцидент, який, нібито, вважав наслідком непорозуміння між махновцями та «місцевими радянськими військами»⁵⁰.

Та все ж вирішальну роль у входженні П. Рибіна до махновської еліти відіграли його особистий авторитет і політична позиція. На допиті він згадував про свою роботу в Н. Махна:

«У селах я проводив мітинги на тему про об'єднання з червоним командуванням і про наші цілі, причому майже нічого не доводилося говорити про компартію»⁵¹.

В. Білаш, на той час заступник голови реввійськради, про пріоритети махновської пропаганди згадував дещо по-іншому:

«Набатівці взяли за пресу. Наша газета "Повстанець" виходила, якщо не помиляюся, 20-м номером: вона була насичена статтями про Врангеля і радянські тюрми»⁵².

Однак погляди П. Рибіна швидко змінювалися. Зважаючи на свідчення В. Білаша та інші документи, можна дійти висновку, що він у махновців не лише дуже швидко став своїм (крім виконання основних «посадових обов'язків», навіть двічі брав участь у боях із врангелівцями), але й опинився у числі найбільш радикально налаштованих проти більшовиків учасників

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 95.

⁵⁰ Там само, арк. 90 зв.

⁵¹ Там само, арк. 76 зв. – 77 (останню фразу у протоколі закреслено).

⁵² Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. – С. 494.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 18, арк. 56 зв.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. – С. 480, 482.

руху. Як згадував В. Білаш, на засіданні махновської ради 15 листопада П. Рибін⁵³ говорив:

«Більшовики ніколи не дозволять нам самоврядування, не допустять, щоб у державному організмі було місце, заражене безвладдям. Нам слід готуватися, щоби силою зброї відстояти незалежність району й подальший розвиток анархістського ладу»⁵⁴.

Найбільш показовим проявом довіри до П. Рибіна з боку махновського керівництва стало його одноголосне обрання до складу членів РРПУ(м) 29 листопада 1920 р.⁵⁵ Це був критичний для руху момент, коли повстанська армія, віроломно атакована своїми колишніми червоними союзниками, вела відчайдушну боротьбу за виживання.

Щодо подальших подій у матеріалах архівно-кримінальної справи фігурують чотири версії. Усі вони містять під собою певні реальні підстави, але жодна з них не є вичерпною. Можна з певністю сказати, що версія, запропонована П. Рибіним слідству, — майже суцільна вигадка. Він, зокрема, стверджував, що ще напередодні нападу червоних, 25 листопада, залишив Гуляйполе і вирушив до Криму для культурної роботи на фронті. Дізнавшись про розрив угоди — перейшов на нелегальне становище і переховувався в різних містах України. Існує достатньо документів, які доводять перебування П. Рибіна у складі махновської армії до кінця січня 1921 р. Зокрема, останній відомий нам протокол засідання РРПУ(м), підписаний П. Рибіним, датовано 6 грудня 1921 р.⁵⁶ Крім того, і П. Аршинов, і В. Білаш стверджували, що той залишив армію тільки у січні 1921 р.⁵⁷ Про те ж саме, хоча й з деякими помилками в

⁵³ В. Білаш, очевидно помилково, називає у своїх спогадах П. Рибіна — Ривкіним.

⁵⁴ *Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно.* — С. 525–526.

⁵⁵ Там же. — С. 496.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 331, арк. 82.

⁵⁷ *Аршинов П. История махновского движения.* — С. 214–215; *Белаш В.Ф., Белаш А.В. Дороги Нестора Махно.* — С. 537.

деталях, твердить Г. Савонов, який також у той час перебував на командних посадах у РРПУ(м):

«При армії перебувала реввійськрада, яка складалася з 4-х людей: Махно, Білаш, Рибін, четвертого прізвища не знаю»⁵⁸.

Набагато складніше розібратися в мотивах, які привели П. Рибіна до Харкова. Єдине відоме пояснення його вчинку запропонував П. Аршинов, який писав, що П. Рибін тимчасово вийшов із табору махновців і заїхав до Харкова, маючи намір викликати телефоном Х. Раковського і

«затаврувати ганьбою і його, і решту винуватців зрадницького нападу на махновців та анархістів»⁵⁹.

Можливо, П. Рибін справді мав подібні думки. В. Із'ярову, у помешканні якого він зупинився після приїзду до міста, він також говорив про намір зв'язатися з Х. Раковським чи М. Фрунзе «з приводу ліквідації Махна». За свідченням В. Із'ярова, П. Рибін не полишав думки про примирення Н. Махна з радянською владою. Знаючи про негативне ставлення В. Із'ярова до махновщини —

«я по духу своєї спеціальності й натури запеклий ворог махновщини як руйнівника і перепони для технічної роботи»,

а можливо й не бажаючи вплутувати друга у свої справи, П. Рибін пояснив тому, що таємно залишив махновське військо, розчарувавшись у махновщині.

Мав П. Рибін насправді намір «затаврувати» Х. Раковського чи ні — достеменно невідомо. Однак припущення П. Аршинова, що саме реалізація цього задуму стала причиною арешту П. Рибіна, радше хибне. Зі звіту чекістів, що проводили його затримання, а також зі свідчень родини Даниліних зрозуміло, що Петра Рибіна видала Павлина Даниліна, яка, як написано у звіті, «його ненавидить». Вона й повідомила ЧК про час його візиту

⁵⁸ ГДА СБ України, спр. 18, арк. 60–61. Четвертим членом РРПУ(м) був П. Аршинов.

⁵⁹ *Аршинов П. История махновского движения.* — С. 214–215

на її квартиру. При арешті П. Рибін, приголомшений зрадою коханої, заявив, що він анархіст і в усьому зізнається⁶⁰.

На те, у чому обіцяв зізнатися, але так і не зізнався слідству П. Рибін, можливо, проливають світло показання його співкамерника — комуніста Сергія Колпакова, який зіграв роль класичного чекістського внутрішнього камерного агента. Із його слів, П. Рибін розповів, що прибув до Харкова для підняття повстання серед робітників на ґрунті скрутного продовольчого становища. Для цього він одержав від штабу 300 тис. (ці кошти дійсно були вилучені при арешті — *М. Б.*) і мав одержати ще 2–3 млн. Він також критикував і висміював радянську владу, вів у камері анархістську агітацію й висловлював упевненість, що через півмісяця–місяць можна чекати Н. Махна у Харкові⁶¹. Маємо згадати також свідчення В. Білаша, який писав, що в місті Короча (Курська губернія — *М. Б.*) рада попрощалася з П. Аршиновим і П. Рибіним, котрі вибули з армії з мотивів налагоджування підпільної роботи у Харкові та які вирішили вступити в контакт із ватажком повстанців Тамбовщини О. Антоновим⁶².

Як довго й наскільки ефективно міг вести підпільну роботу одинак, без явок і зв'язків (та й без особливих перспектив їх налагодження, зважаючи на стан розгромленого, наскрізь просякнутого провокаторством анархістського середовища Харкова), до всього, особа дуже багатом у місті відома — питання риторичне. Приїзд П. Рибіна у Харків виглядає радше не як частина продуманого плану, а як крок відчаю. Можливо, найкраще зрозуміла П. Рибіна його «мила Пава», яка заявила слідчим:

«Припускаю, що Рибін приїхав через мене і щоб одержати відрядження до Харкова він міг наважитися багато на що, аж до підпільної активної роботи проти радянської влади»⁶³.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 80.

⁶¹ Там само, арк. 98–99.

⁶² *Белаш В.Ф., Белаш А.В.* Дороги Нестора Махно. – С. 537.

⁶³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп., арк. 74 зв. – 75.

Яку з цих версій вважали більш вірогідною слідчі, сказати важко. Загальна спрямованість питань, які ставилися і свідкам, і обвинувачуваному, говорить про те, що слідство, насамперед, намагалося з'ясувати можливість ведення П. Рибіним підпільної роботи у Харкові. Однак, зважаючи на загалом неспішний характер дізнання — досить раптово, 24 лютого 1921 р., справа обривається смертним вироком

«за звинуваченням у махновщині, за активне проведення у життя махновської політики й завдання тим самим шкоди радянській владі (секретар РВР махновської армії)».

Вирок було винесено «трійкою» особливого відділу Харківського військового округу у складі Данішевського, Грундман і Добродицького за доповіддю останнього. У виписці з протоколу засідання вказано також, що вирок виконано.

Складається враження, що справу було завершено поспіхом. У ній міститься повідомлення на бланку начальника ОВ ХВО про захоплення червоними 18 грудня 1920 р. в бою під Бузівкою Київської губернії тачанки Маріна (справжнє прізвище П. Аршинова — *М. Б.*) з документами й рукописами⁶⁴. Очевидно, що багато з них могли б містити докази проти П. Рибіна, проте жодного з цих матеріалів так і не було долучено до справи як доказ. У ній відсутній навіть обвинувальний висновок, що загалом нехарактерно для кримінального діловодства радянських каральних органів.

Що могло стати причиною такого поспіху, сказати з певністю важко. Привертає увагу, однак, той факт, що 23 лютого 1921 р. почалися заворушення робітників у Петрограді, які тоді викликали серйозне занепокоєння більшовицького керівництва. Цілком можливо, що в умовах наростаючої напруги у суспільстві, коли не лише на заводах, в армії, але й навіть серед членів правлячої партії, єдність якої підривала «профспілкова дискусія», проростали зерна невдоволення та непослуху, і було вирішено, що надалі тримати в тюрмі таку людину, як П. Рибін, занадто ризиковано.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74221-фп, арк. 88.

Очевидно, що шкода, заподіяна ним радянській владі, навряд чи була більшою, аніж завдана деякими іншими чільними діячами махновського руху, котрі в різний час потрапляли до рук ЧК, і яким, однак, зберегли життя. П. Рибін опинився в невдалий час у невдалому місці. Окрім того, і це, мабуть, найголовніше — він навряд чи погодився б на роль провокатора або інформатора у середовищі своїх колишніх соратників, а відтак не становив більше жодного інтересу для режиму, встановлення якого за іронією долі наближав майже все своє свідоме життя. Доля Петра Рибіна стала ще одним підтвердженням відомого афоризму про революцію, яка пожирає своїх дітей.

Боровик Н. Секретарь Совета революционных повстанцев Украины (махновцев) П. Рыбин: портрет анархиста

В статье на основе ранее неизвестных архивных документов исследуется жизненный путь и общественно-политическая деятельность секретаря высшего политического органа махновского движения в 1920 г. Петра Рыбина.

Ключевые слова: Пётр Рыбин, анархизм, архивно-уголовное дело, органы государственной безопасности.

Borovyk M. The Secretary of the Council of Revolutionary Insurgents of the Ukraine (Makhnovists) P. Rybin: the portrait of anarchist

On the basis of new archival documents the article is studied the biography of Petro Rybin, the secretary of upper political body of the Makhnovists movement in 1920.

Key words: Petro Rybin, anarchism, archival criminal case, state security service.

**Тамара ВРОНСЬКА,
Світлана ЛЯСКОВСЬКА***

**Кар'єра І. Битневського
в контексті історії спецслужб
радянської України**

У статті автори досліджують життєвий шлях Ісидора Битневського — начальника навчального закладу НКВС-МВС-МДБ-КДБ УРСР.

Ключові слова: радянські спецслужби, Ісидор Битневський, навчальний заклад, тюремний відділ.

Ім'я Ісидора Битневського навряд чи знане широкому колу дослідників історії України та науковців, які вивчають організаційно-правові аспекти діяльності радянських та вітчизняних спецслужб. Згадана постать більш-менш відома хіба що тим, хто займається проблемою підготовки кадрів для органів державної безпеки, оскільки І. Битневський упродовж 1944–1949 рр. очолював «профільний» навчальний заклад, де готували оперативних співробітників для роботи в різних регіональних підрозділах радянської спецслужби.

Чому сталося так, що цей функціонер, як і решта посадовців, причетних до формування кадрового потенціалу республіканських органів держбезпеки, досі залишався поза увагою науковців? Відповідь, мабуть, криється в тому, що він не відзначився якимись видатними чи героїчними вчинками. Не помічений І. Битневський і в репресивних акціях проти населення радянської України, які висвітлювалися в наукових та публіцистичних розвідках. Утім, він вартий уваги дослідників як типова для радянської спецслужби постать. Його кар'єрне сходження

* Вронська Тамара Василівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; Ляковська Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, начальник Галузевого державного архіву СБ України.